

LUDMILA UHLÍŘOVÁ (Praha)

K EMOCIONALITĚ V ROVINĚ AKTUÁLNÍHO ČLENĚNÍ

V češtině se emocionalita v rovině aktuálního členění projevuje už v opozici mezi dvěma základními typy aktuálního členění, tzv. pořadem objektivním a pořadem subjektivním. Jak vyložil již před lety V. Mathesius, je ve větách oznamovacích, „v promluvě klidné, málo zčeřené citem“, v „klidném konstatování, klidném vyprávění a klidném výkladu“¹ normální pořad od základu k jádru, tedy tzv. pořad objektivní. Pořad opačný, od jádra k základu, tzv. subjektivní, je ve větě oznamovací výjimečný, „dodává jí vzrušeného rázu“, charakterizuje „vyjadřování důrazné“ a zabarvuje větu emocionálně. Emocionální aktualizace v rovině aktuálního členění (stejně jako v ostatních „výstavbových rovinách výpovědi“) podrobil později zevrubnému zkoumání ve své knize M. Grepl.²

Mathesiusův poukaz na vztah emotionality a aktuálního členění charakterizuje češtinu mimo jiné také typologicky — např. na rozdíl od angličtiny. Rozdílem mezi češtinou a angličtinou se podrobně zabýval J. Firbas.³ Na rozboru anglických vět s tzv. nezákladovým podmětem ukázal, že v angličtině nelze klást rovnítko mezi pojmy „subjektivní“ a „emocionální“ a že věty se subjektivním pořadem často žádný emocionální význam nemají; důvody subjektivního pořadu ve větě jako *A boy came into the room* jsou jiné. Proto navrhl pro vyjádření rozdílů v aktuálním členění mezi větami citově zabarvenými a citově neutrálními terminologickou dvojici „emotivní — neemotivní“.

V češtině je vztah mezi subjektivním typem aktuálního členění a emocionální příznakovostí věty sice velmi těsný, nikoli však identický. V dialektech a v mluvených projevech vůbec je, jak ukázal J. Chloupek,⁴ souhra činitelů ovlivňujících aktuální členění poněkud jiná než ve spisovných projevech psaných. Jádro je nezřídka i na začátku věty a přitom nelze vždy říci, že by šlo o projev emocionálně zabarvený (jádro je však vždy výrazně signalizováno intonací, a to větným přízvukem, popř. i silou hlasu).

V tomto příspěvku navážeme na myšlenky Mathesiovy, obohacené a rozvinuté v citovaných pracích Firbasových, Greplových a Chloupkových. Pokusíme se

¹ V. Mathesius, *Řeč a sloh*, Praha 1966, zejm. s. 50—56.

² M. Grepl, *Emocionálně motivované aktualizace v syntaktické struktuře výpovědi*, Brno 1967.

³ J. Firbas, *K otázce nezákladových podmětů v současné angličtině. Příspěvek k teorii aktuálního členění větného*. ČMF 39, 1957, s. 22—42 a 165—173.

⁴ J. Chloupek, *Aspekty dialektu*, Brno 1971.

na příkladech ukázat, že rozdíl mezi „subjektivním“ a „emocionálním (emotivním)“ je do jisté míry relevantní i v psané podobě spisovných slovanských jazyků a že souvisí s úlohou slovosledu jako prostředku aktuálního členění v jednotlivých jazycích. Srovnávací jazykový materiál je vzat z češtiny a bulharštiny, tedy dvou jazyků geneticky příbuzných, ale vyznačujících se řadou odlišných typologických rysů.

Dříve než uvedeme příklady dvojic českých a bulharských vět, demonstrujících rozdíly v aktuálním členění mezi oběma jazyky, poznamenejme, že i v psané češtině máme doklady potvrzující, že ne pro každé zdůraznění jádra, resp. ne pro každé jeho postavení v čele věty lze nalézt zdůvodnění právě v oblasti emocionální. Vezměme několik příkladů počátečních vět z krátkých zpráv v denním tisku a ze čtených zpráv v televizním zpravodajství (někdy je celá zpráva tvořena právě jedinou větou):

ABC mladého řečníka se jmenovalo školení, které pro ostravské svazáky připravil městský výbor SSM. „Mluvící brýle,“ začali sériově vyrábět v závodě Horizont v Minsku. Další umělá družnice Země Kosmos 897 byla vypuštěna v Sovětském svazu. Více než šedesát druhů kalendářů na příští rok dodal Velkoobchod průmyslovým zbožím Praha. Slavnostní koncert z díla P. I. Čajkovského a D. Šostakoviče, věnovaný památce V. I. Lenina, uspořádal Pragokonzert v pražském Domě umělců.

Obdobné příklady uvádí v souvislosti s rozbořem stylu našich novin J. V. Bečka⁵ a hodnotí je z hlediska stylistického: protože mají subjektivní pořad, jsou vhodné pouze na počátku textu, nikoli uprostřed, kde se opakují „setrvačnosti“ z věty počátkové.

Subjektivní pořad je v těchto počátkových větách signalizován jejich sémantikou: kontextově nezapojený větný člen stojící na počátku věty a vyjadřující jev existující na scéně (resp. jev objevující se, produkovaný, zasažený apod.) nebo specifikaci děje má vyšší stupeň výpovědní dynamičnosti než slovesný děj spolu se situačními kulisami — vyjádřeno v termínech Firbasovy stupnice výpovědní dynamičnosti, vytvářené „různými typy kontextově nezapojených sémantických obsahů“. Užívání těchto vět v krátkých novinových žánrech je motivováno stylisticky, snahou zdůraznit to, co je v obsahu sdělně nejdůležitější; první větný člen, často rozvítý, tj. jádro věty, bývá proto vytištěn odlišným typem písma a zastupuje zároveň nadpis. Hlavní rys subjektivního pořadu, důrazovost, je tu tedy zachován. Přitom však z hlediska věcného jde o čistě objektivní sdělení, o emocionálně nezabarvenou zprávu, o informaci. Právě nepřítomnost emoce je zřejmě jedním z důvodů, proč jsou tyto věty zpravidla intonovány, a to i profesionálními mluvčími (např. v televizních zprávách) bezpříznakově, tj. tak, jako by jádro věty bylo na konci. Takovou intonací se podtrhuje objektivní, věcný ráz sdělení a neutralizuje se eventuální příznak emocionality, který jindy pořad réma — téma doprovází. Protože jádro bývá v těchto větách tvořeno několika slovy, bývá mezi ním a následující nejádrovou částí věty pauza. Intonačně se tedy tyto věty podobají jiným typům počátkových vět, které však mají pořad opačný, tedy objektivní, s rématem na konci.

Bulharština se řešením vztahu mezi pořadem réma — téma a emocionalitou věty liší jak od angličtiny, tak od češtiny. Bližší je ovšem češtině. Porovnáme-li

⁵ J. V. Bečka, *Jazyk a styl novin*, Praha 1973, zejm. s. 117.

v paralelním textu bulharském a českém věty s objektivním a subjektivním pořadem, shledáme, že řadě bulharských vět s pořadem réma — téma odpovídají v českém překladu věty s pořadem objektivním, téma — réma. K opačné změně, tj. k změně objektivního pořadu v bulharské větě v subjektivní pořad v češtině, dochází však při překladu jen výjimečně, a to nejčastěji tehdy, jsou-li pro to zvláštní důvody rytmické, frazeologické, popř. jiné stylistické. Celkově čeština využívá subjektivního pořadu méně než bulharština. Souvisí to, jak se ještě pokusíme ukázat, s menší spjatostí emocionality s tímto typem aktuálního členění, s menší vázaností aktuálního členění na slovosled a naopak s větší mírou uplatnění syntaktické funkce slovosledu.

V některých bulharských větách s pořadem réma — téma je emocionální odstín poměrně nevýrazný, slabý, takže pak nedokážeme jednoznačně rozhodnout, zda emocionalita je přítomna, nebo zda jde sice o pořad réma — téma, ale bez emocionálního zabarvení. Chybí nám k tomu ostatně i spolehlivé kritérium emocionality. Zachování subjektivního pořadu při překladu takových vět do češtiny by znamenalo posun směrem k větší, originálu neodpovídající emocionalitě textu jako celku. Proto v češtině, jak dále uvidíme z našich příkladů, zpravidla je v nich pořad objektivní. Jde zejména o věty, jejichž sémantickou stavbu by bylo možno v termínech Firbasovy stupnice sémantických obsahů popsat takto: na počátku věty stojí kontextově nezapojený subjekt vyjadřující jev na scéně, po něm následuje sloveso vyjadřující objevení na scéně a na konci věty stojí kulisa, někdy explicitně zapojená do předcházejícího verbálního kontextu, častěji však jen zakotvená situačně. Ze stupnice výpovědní dynamičnosti pak plyne, že nejvyšší stupeň výpovědní dynamičnosti náleží subjektu, stojícímu na počátku věty. Věta má tedy pořad réma — téma.

Příklady:⁶ [*I v načaloto tuk-tam po tija žili se zakrepjacha mladi eli, krehki i tanki kato kosămčeta po plešivo čelo, posle i te izčeznacha. Ostana samo kamăkăt.*]... *I slănceto se izgubi, i vođa se stičaše po kamăka.* [*A zpočátku se tu a tam v těch žilách zachytily mladé jedle, křehké a tenké jako sporé vlásky na lysém temeni, a pak zmizely i ty. Zbyl jenom holý kámen.*]... *A slunce zmizelo a po kameni stékala voda. — Kato razbracha ovčarite, če turci ima v selata im, a majkite, ženite i dăšterite im stojat v kăšti zad zalosteni porti, mlăknacha gajdi, kavali i pištjalki. Když se pastýři dověděli, že v jejich vsích jsou Turci a jejich matky, ženy a dcery sedí doma za zapřenými vraty, umlkly gajdy, fujary, pištaly.*

Při hlasitém přečtení bulharských vět je větný přízvuk na subjektu; tím je subjekt jednoznačně identifikován jako réma. O kontextově nezapojenosti subjektu svědčí kromě toho i nepřítomnost determinátoru,⁷ jímž je v bulharštině nejčastěji člen. Tímto rysem se uvedený typ vět také odlišuje od dvou typů počátkových vět s pořadem téma — réma, a to jednak od tzv. vět „nepravě kontextově zapojených“ (termín Firbasův; Mathesius užíval označení „počátek stažený“), v nichž mluvčí vpadá in medias res a subjekt, mající u sebe člen, „vyvolává dojem“, že je kontextově zapojen, jednak od vět s tzv. explicitní

⁶ V závorkách uvádíme předcházející kontext v těch případech, kde je to nezbytné k správné interpretaci aktuálního členění. Označení místa větného přízvuku se opírá o způsob intonace u rodilých mluvčích. Příklady jsou excerpovány z románu A. Dončeva *Vreme razdelno*, Sofiá 1964 a jeho českého překladu *Přelom*, Praha 1974.

⁷ Z. Hlavsa, *Denotace objektu a její prostředky v současné češtině*, Praha 1975.

zkratkou, v nichž je subjekt determinován slovy jako čes. *nějaký*, bulh. *edin* apod.⁸

Není však zcela jasné, zda nevyjádření determinace ve větách s uvedenou sémantickou stavbou se v bulharštině chápe jako příznak kontextové nezapojenosti (a rematicčnosti) větného členu vždy, nebo zda je někdy možno (ev. za jakých podmínek⁹) uvažovat i o tom, že prvek kontextově zapojen (tematizován) je. K této otázce vedou některé bulharské věty začínající subjektem bez determinátoru, při jejichž hlasitém čtení rodilí mluvčí váhají (popř. se neshodnou na tom), zda umístit větný přízvuk na počátek nebo na konec věty.

Příklady: [*Daleč dolu, v dānoto na dolinata, tečeše reka, kojato bavno se izdigaše kām vārchovete, kolkoto poveše se otdalečavaše ot nas, a dvata strāmnī sklona na planinata se približavacha edin kām drug. ... Imaše samo edno bjalo prozračno oblache, zamrāznal dāch, koeto višeše nepodvīžno nad dolinata.*] *Tjasna ivica māgla se izvivaše po sklonovete pred nas, opānata po vārchovete na dārvetata, no i tja ne mārdaše.* [*Hluboko dōle, na dnē doliny tekla řeka, která se zvolna zvedala k vrchūm, čīm byla od nās dāl a čīm více se k sobě približovala obě strmā horskā ūboči. ... Byl jenom bīlý, prūzračný oblāček, zamrzlé vydechnutí, které viselo nehybně nad ūdolīm.*] *Po ūbočích pred nāmi se vinul ūzký proužek mlhy, napnutē na vršičky stromū, ale ani ta se nehybala.* — [*Ala nie vārvojachme napred i kato izkačichme po-visokata ot dvete glavi na vārcha, eto — pred nas se širna Rodopa.*] *I na jug, i na zapad, i na sever, dokādeto pogled stiga, sijanie ot čeveni požari zakrivaše krāgozora.* [*My šli dāl, a kdýž jsme vystoupili na vyšší z obou vrcholkū Prvence — rozestřela se pred nāmi Rodopa došira.*] *A na jihu, na zapadē, na severu, kam pohled dohlēdl, zakrývala obzor rudā. zāř požārū a zastírala našim očīm. dālky.* — *Polegati poljani se spuskacha kām Struilica, žālti ot žālt ravnec, sečena treva i mlečok, moravi ot detelina i magareški trān, beli ot bjal ravnec i margaritki. Svažovaly se tu k Struilici povlovnē louky žloutnoucí žlutou komonicī, orsejem a prysčēm, červenavē jetelem a oslīm bodlāčīm, bělavē bīlou komonicī a kopretinami.*

Ze sémantiky vět i z celkového kontextu by vyplývalo, že subjekt v nich má povahu rematickou: Slovesa v našich příkladech lze vykládat jako slovesa „objevení na scéně“. Kontextově nezapojený subjekt jakožto „jev objevující se na scéně“ by měl mít pak, ve shodě s Firbasovou sémantickou stupnicí výpovědní dynamičnosti, vyšší stupeň výpovědní dynamičnosti než slovesa samo. Takovému výkladu odpovídají i příslušné překlady do češtiny s rematickým subjektem na konci věty. Subjekty *tjasna ivica māgla*, *sijanie ot čeveni požari*, *polegati poljani* však v celkovém kontextu nejsou nijak zvlášť zdůrazněny, jejich emocionální odstín konverguje k nule. Do čela věty — a tím do pozice

⁸ J. Firbas, *Ke konfrontačním studiím o aktuálním členění větném*, in: *Aktualnoto členenie na izrečienieto i bālgarskijat ezik* (predvaritelnī materialī), Sofia 1976, s. 164—175 dokládá tyto dva typy počtkových vět na příkladech jako *The nuts are quite ripe now — Orechite sā počti zreli* (počátková věta nepravě kontextově zapojena) a *A widow had three daughters* (explicitní zkratka), srov. zejm. s. 168.

⁹ Speciální problematiku představují např. jména vlastní; srov. o. c. v pozn. 7. — O problematice členu v bulharštině ve vztahu k aktuálnímu členění srov. *S. Ivančev, Nabljudenija vārchu upotrebatā na člena v bālgarskija ezik*. *Bālgarskija ezik* 1957, č. 4, s. 499—524. — *E. Georgieva, Slovoed na prostoto izričenie v bālgarskija knižoven ezik*, Sofia 1974. — *J. Bāčvarov, Concerning the peculiarities of the Bulgarian gramatical system from the point of view of the functional sentence perspective*, Praha 1974, s. 185—188.

typické pro téma — se dostávají spíše z důvodů jiných, a to zřejmě z důvodů gramatických, tj. proto, že jsou to subjekty. Jejich syntaktická funkce zde tedy působí proti sémantice věty. Souvisí to s faktem, že v bulharštině je slovosled více než v češtině determinován syntaktickými funkcemi větných členů. Není ovšem gramatikalizován natolik, jako např. slovosled anglický, a různé věty mohou mít různé, stylisticky odlišené slovosledné varianty, a to často i se subjektem v postverbální pozici (např. v posledním příkladě by věta mohla znít i *Kám Struilica se spuskacha polegati poljani, žalti ot žalt ravnac...*). Avšak celková tendence klást gramatický subjekt do čela věty je (vlivem těch případů, kdy slovosled skutečně má distinktivní funkci, tj. kdy jiné formální prostředky signalizující syntaktickou funkci slova větě chybí) rozhodně výraznější než v češtině.

U takového kontextově nezapojeného subjektu, který se do čela věty dostává více z důvodů jiných než z potřeby vyjádřit slovosledem důraz, může dojít k jeho dedynamizaci. Ta se projeví právě při hlasitém čtení věty tím, že někteří mluvčí větu intonují tak, jako by věta začínala tematickým prvkem a réma bylo na konci. Nepřítomnost jakéhokoli determinátoru jedinečnosti u subjektu však signalizuje, že nejde o žádný z běžných typů tématu. Pokud bychom takový subjekt na základě intonace identifikovali jako non-réma, pak by šlo o téma zvláštního druhu.

K explicitní tematizaci subjektu na počátku věty dochází pak v následujících případech: *Naj-setne edin osvirepjal turčin izleze ot talpata. Nakonec vyběhl z davu nějaký rozběsněný Turek. — Edna stranna, zanesena usmivka sveteše v očite mu i na usnite mu. V očích a na rtech mu svítil zvláštní zasněný úsměv. — Kato vľazoch vav vätrešniĵa dvor, edna prisľuĵnica se pribľiĵi kãm mene i mi reče... Když jsem vešel do vnitřního dvora, přistoupila ke mně jedna služebná a řekla mi...* Tento typ bulharských vět má pořad téma — réma. Z přestavby aktuální struktury českých ekvivalentů uvedených vět je patrné, že čeština tohoto způsobu tematizace subjektu využívá méně. Je to opět doklad větší volnosti slovosledné a tím i menší potřeby klást subjekt na počátek věty.

